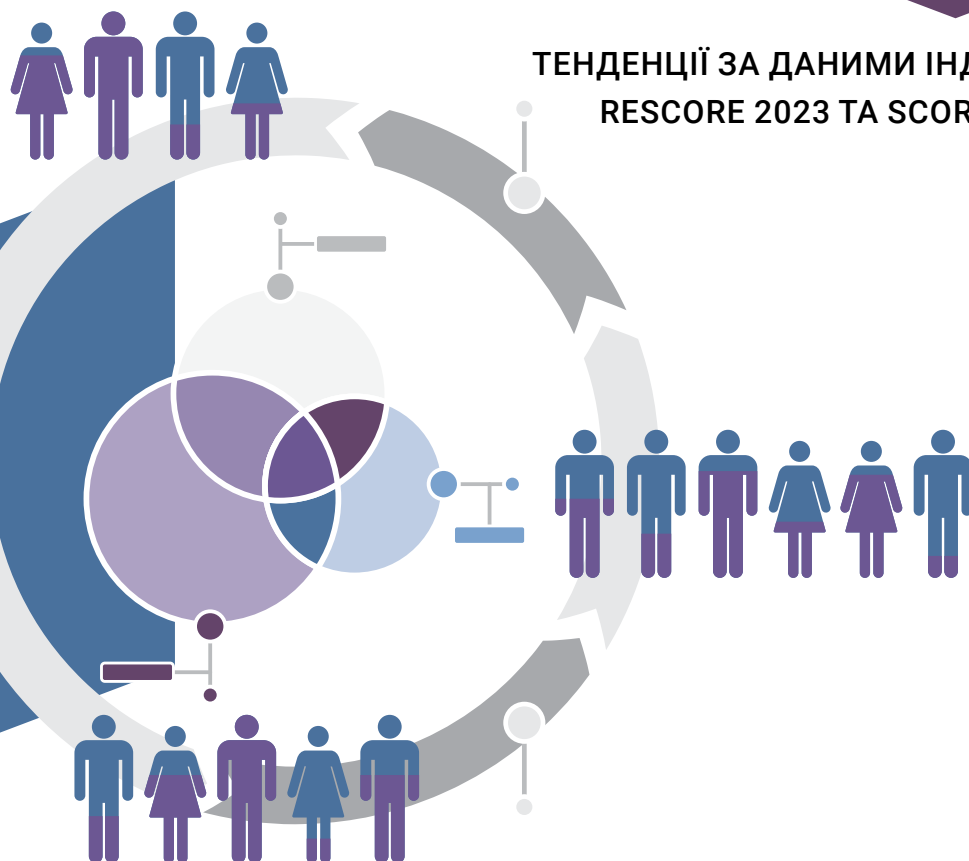

Соціальна згуртованість в Україні:

Частина I

ТЕНДЕНЦІЇ ЗА ДАНИМИ ІНДЕКСІВ
RESCORE 2023 ТА SCORE 2021

Соціальна згуртованість в Україні:

Частина I

ТЕНДЕНЦІЇ ЗА ДАНИМИ ІНДЕКСІВ
RESCORE 2023 TA SCORE 2021

Подяка

<i>Автор</i>	Руслан Мініч
<i>Аналіз даних</i>	Павло Середа та Маріан Махлузарідіс
<i>Переклад з англійської на українську</i>	Олександр Гончар
<i>Рецензенти</i>	Александр Гест, Катерина Іващенко, Торніке Зурабашвілі, др. Ільке Даглі- Гастінгс, Орестіс Панайоту, Даріна Солодова, Федеріка Діспенза

Думки, висновки та рекомендації, представлені в цьому документі, не обов'язково відповідають позиції Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Програми Розвитку ООН (ПРООН) або їх партнерів.

Зміст

РЕЗЮМЕ	4
ВСТУП	8
ЯК ІНДЕКС RESCORE ВИМІРЮЄ СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ В УКРАЇНІ?	9
ТЕНДЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РІВНЯ	14
ТЕНДЕНЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ	20
ПОЯСНЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ	25
МЕТОДОЛОГІЯ	27
ЯК ТЛУМАЧИТИ РЕЗУЛЬТАТИ RESCORE	29
ПРО RESCORE ДЛЯ УКРАЇНИ	30
ПРО ПАРТНЕРІВ	31
БІБЛІОГРАФІЯ	32

Резюме

Ескалація російської військової агресії проти України до повномасштабної навали у 2022 році відобразилась на стані соціальної згуртованості в Україні. Зокрема, за результатами аналізу індексу reSCORE 2023 порівняно з індексом SCORE 2021 року посилились такі індикатори соціальної згуртованості: зросли **показники Відчуття, що українська влада піклується (+2,0)¹** і **Підзвітність органів влади (+1,4)** (обидва показують вертикальний вимір соціальної згуртованості), **а також сильніше Відчуття приналежності до своєї країни (+1,1) і Відчуття громадянського обов'язку (+1,2)** (визначення кожного показника reSCORE, що використовувався для вимірювання соціальної згуртованості в Україні, наведені в Таблиці 1 на сторінці 12-13).

Незважаючи на зафіксоване зростання, варто зазначити, що значення показників Відчуття, що українська влада піклується і Підзвітність органів влади у 2023 році були найнижчими серед дев'яти показників, що є складовими метаконцепції соціальної згуртованості. Водночас, значення показників Відчуття приналежності до своєї країни, Плюралістичної української ідентичності, Відсутності відчуття соціальної загрози і Відчуття громадянського обов'язку були найвищими. Це може означати, що зміцнення соціальної єдності, яке ці індикатори вимірюють, не обмежується короткостроковим впливом війни на підтримку влади. Таке миттєве зростання підтримки влади у часи війни називають ефектом «гуртування навколо прапора». Зміцнення Відчуття громадянського обов'язку та Відчуття приналежності до своєї країни (порівняно з показниками 2021 року) може означати тривалу трансформацію процесів націє- та державотворення, особливо враховуючи їх утримання на високому рівні навесні 2023 року порівняно зі значеннями восени 2022 року, відповідно до результатів аналізу іншого індексу, пов'язаного зі SCORE.

Варто зазначити, що значення показників Відчуття приналежності до своєї країни, Плюралістичної української ідентичності та Відсутності відчуття соціальної загрози були високими ще у 2021 році – найвищими серед інших індикаторів. Це означає, що ці процеси не були раптовими, а радше яскраво вираженими і глибоко вкоріненими у соціальну та культурну палітру українського суспільства.

1 У рамках аналізу (re)SCORE соціальні явища вимірюються за шкалою від 0 до 10, де 0 означає, що явище взагалі не спостерігається в досліджуваному індивідуальному, місцевому або суспільному контексті, а 10 – що воно спостерігається чітко й повсюдно.

Вертикальна згуртованість, тобто відносини між громадянами та державою, сильно зміцнилася у 2023 році порівняно з 2021 роком. Водночас, значення показника Відчуття, що українська влада піклується, влітку 2023 року зменшилось порівняно з осінню 2022 року (хоч і залишилось вищим, ніж до повномасштабного російського вторгнення). Це підкреслює важливість зміцнення вертикальної згуртованості, особливо враховуючи відносну стабільність інших аспектів соціальної згуртованості під час російського повномасштабного вторгнення, як-от: Відчуття громадянського обов'язку, Соціальної толерантності, Відчуття приналежності до своєї країни, Співпраці в громаді та Плюралістичної української ідентичності. Зміни у вертикальній згуртованості корелюють із захищеністю та безпекою респондентів (особиста безпека), а також ефективністю врядування, зокрема у таких сферах: надання державних послуг, забезпечення підзвітності влади, протидія корупції (див. розділ [Пояснення тенденцій](#)).

Ідентифікація: Поряд зі значним зростанням показника Відчуття приналежності до своєї країни, що став найвищим серед усіх індикаторів соціальної згуртованості, показник Плюралістичної української ідентичності також досить високий, хоча його зростання порівняно з попереднім значенням несуттєве.

Спільне благо: Показник Відчуття громадянського обов'язку, що складається з елементів, які відображають відчуття можливості впливати на зміни в країні та громадянської відповідальності, зріс у 2023 році порівняно з 2021 роком. Проте залишається ще достатньо простору для вдосконалення, зокрема, коли йдеться про внутрішню політичну ефективність (тобто розуміння політики та навички участі у політичному житті) та зовнішню політичну ефективність на рівні громади (здатність впливати на зміни у власній громаді).

Горизонтальні відносини: Хоча міцність і сприйняття горизонтальних відносин залишаються здебільшого стабільними, тут є деякі нюанси. Показники Плюралістичної української ідентичності (7,3 у 2023 році) і Відсутності відчуття соціальної загрози (7,2) зазнали мінімальних змін порівняно з 2021 роком і залишаються високими. Проте, говорячи про Соціальну толерантність, 51% респондентів висловили небажання бачити представників ЛГБТКІ+ спільноти у своїй громаді, а 70% висловили аналогічне ставлення до наркозалежних.

Незважаючи на масове переміщення внаслідок війни, респонденти reSCORE висловлювали здебільшого позитивне ставлення до ВПО, що є додатковим свідченням стійкості та стабільності горизонтальних відносин. Водночас ставлення до людей, які проживають на непідконтрольних уряду України територіях (НПУТ) Донецької та Луганської областей станом до 24 лютого 2022 року, є гіршим, ніж до мешканців територій, окупованих Росією після 2022 року. Окрім того,

погіршилося ставлення до людей, які проживають в окупованому Криму. Готовність мати представників цих груп серед кола близьких друзів (Соціальна близькість) корелює з упевненістю в тому, що люди з цих груп готові до діалогу та дискусії, що може принести взаємну користь (показник Готовності до діалогу).

Хоча загалом горизонтальні відносини зазнали незначних змін, на цьому тлі вирізняються деякі області. У 2023 році в Івано-Франківській області зафіксовано набагато нижчі показники Соціальної толерантності, Відсутності відчуття соціальної загрози та Соціальної близькості не тільки порівняно з іншими областями, але навіть із її власними показниками у 2021 році. І навпаки, у Херсонській, Миколаївській і Харківській областях, що знаходяться біля лінії фронту, ці показники вищі. Окрім того, у цих областях спостерігається значне зміцнення Відчуття громадянського обов'язку.

Рекомендації: Зміцнення соціальної згуртованості – важливий елемент стійкості та єдності перед лицем російського повномасштабного вторгнення, а також ключова «цеглинка» для відновлення України. Ґрунтуючись на результатах опитування reSCORE для посилення соціальної згуртованості в Україні варто:

- 1 **Зміцнювати вертикальну згуртованість:** З огляду на зменшення показника Відчуття, що українська влада піклується, постає потреба у впровадженні цільових заходів для зміцнення вертикальної згуртованості. Серед таких заходів можуть бути підтримка особистої безпеки, надання якісних державних послуг, зміцнення відчуття відповідальності та зменшення корупції.
- 2 **Зміцнювати відчуття громадянського обов'язку:** Подальше зміцнення Відчуття громадянського обов'язку можливе через програми, які сприяють політичній ефективності на місцевому рівні, завдяки відчуттю здатності впливати на зміни і процеси ухвалення рішень.² Також варто поліпшувати розуміння політичних процесів та навичок участі у політичному житті як на національному, так і на місцевому рівні, а також навичок моніторингу зусиль з відновлення.
- 3 **Вирішувати проблему соціальної нетолерантності до ЛГБТКІ+ спільноти (як групи, яка є найменш прийнятною після нарко-**

2 Показник Відчуття громадянського обов'язку вимірює внутрішню політичну ефективність, тобто здатність розуміти та брати участь у політичному житті; зовнішню політичну ефективність на національному рівні, тобто здатність впливати на процеси прийняття рішень у країні (в рамках аналізу reSCORE традиційним інструментом цього вважається голосування на виборах); і зовнішню політичну ефективність на рівні громади, тобто віру у здатність ініціювати зміни на місцевому рівні в межах своєї громади.

залежних): Ставлення до окремих соціальних груп вимагає індивідуального підходу. Зокрема, слід розробляти ініціативи, що пропагують толерантність до представників ЛГБТКІ+ спільноти. Для подолання стереотипів та упереджень можна впроваджувати кампанії з підвищення обізнаності громадськості, які сприятимуть розвитку більш інклюзивних та відкритих громад.

- 4 *Розробляти індивідуальні підходи під час підготовки до реінтеграції окупованих територій:* Різне ставлення до людей, які проживають на непідконтрольних уряду України територіях (НПУТ) Донецької та Луганської областей, окупованих Росією до 2022 року, в окупованому Криму, а також на територіях, окупованих у 2022 року і пізніше говорять про потребу в різних підходах до їх реінтеграції після звільнення. Варто враховувати відмінності у сприйнятті чи побоювання щодо цих груп через їх громадянську та політичну орієнтацію.
- 5 *Зосереджуватися на певних областях під час розробки програм на зміцнення горизонтальних відносин:* Зокрема, в Івано-Франківській області спостерігалися нижчі показники Соціальної толерантності, Відсутності відчуття соціальної загрози та Соціальної близькості, що потребує подальшого вивчення та роз'язання. Такі програми можуть сприяти діалогу і мати комунікаційний компонент заради подолання розбіжностей та сприяння порозумінню між різними групами (переміщеними особами, людьми зі сходу та заходу України, людьми з проєвропейськими поглядами, людьми, які проживають на окупованих територіях, російськомовними українцями, особами, які нібито ухиляються від призову).
- 6 *Розуміти і відтворювати найкращі практики:* Херсонська, Миколаївська та Харківська області, де спостерігаються міцні горизонтальні відносини, а також відчуття громадянського обов'язку, які ще й посилились порівняно з 2021 роком, можуть стати джерелом найкращих практик для вивчення та розповсюдження в інших областях, де це є доцільним та з урахуванням місцевого контексту.

Вступ

Цей документ – перша з двох частин дослідження соціальної згуртованості в Україні. Він зосереджується на еволюції стану соціальної згуртованості в Україні, зокрема після ескалації російської збройної агресії проти України до повномасштабної війни на знищення 24 лютого 2022 року (далі «повномасштабне вторгнення Росії в Україну»). Перша частина зосереджується на тенденціях, а друга – на горизонтальній згуртованості та міжгрупових відносинах, пояснюючи рушійні сили цих елементів соціальної згуртованості.

Дослідження впливу війни на соціальну згуртованість є важливим для розуміння теперішнього і майбутнього України. Водночас стабільність і ступінь єдності відіграють важливу роль для стійкості суспільства та держави в умовах повномасштабної війни (Мініч і Середя 2023, 17, с. 26-34). Важливе значення консолідованого суспільства для національної стійкості також визнане українською владою у Концепції запровадження національної системи стійкості України (Офіс президента України 2021). Окрім того, соціальна згуртованість є одним з головних пріоритетів міжнародних акторів, зокрема для Програми USAID «Демократичне врядування у східній Україні» (USAID DGE 2023, с. 8) і в діяльності ПРООН в Україні (UNDP 2023, с. 77).

У цьому дослідженні ми прагнемо подивитися на **тенденції та динаміку показників соціальної згуртованості** станом на 2023 рік порівняно з їх значеннями до повномасштабної війни за допомогою індексу reSCORE. Для такого порівняння найбільше підходить масив даних SCORE за 2021 рік. Аналіз починається з огляду того, як індекс reSCORE 2023 вимірює соціальну згуртованість, дотримуючись концептуальної основи з 2021 року (Гест і Панайоту, 2021, с. 7; Панайоту, Гест, Дрига, і Піссарідес 2021, с. 4) і враховуючи відповідні зміни в місцевому контексті та адаптуючи таку концептуальну основу до нових викликів після повномасштабного російського вторгнення. Далі ми аналізуємо тенденції на рівні країни та областей, використовуючи дані загальнонаціональних репрезентативних випадкових вибірок за 2023 та 2021 роки. Задля кращого пояснення тенденцій використовуються кореляції панельного дослідження, яке містить респондентів, що брали участь в обох опитуваннях SCORE у 2021 і 2023 роках. Такий лонгitudний аналіз панельної вибірки дає більш надійні результати, ніж кореляції у вибірці одного року, оскільки це кореляції змін настроїв, поглядів та сприйняття тих самих осіб у 2023 році порівняно з 2021 роком.

Як індекс reSCORE вимірює соціальну згуртованість в Україні?

У цьому розділі представлено стислий огляд концепції соціальної згуртованості. Ми даємо коротку характеристику основних її вимірів, спираючись на літературу, та показуємо, яким чином показники reSCORE можуть оцінити ці виміри.

Інтуїтивно можемо означити соціальну згуртованість як те, наскільки люди згуртовані або об'єднані, наскільки місцями є зв'язки між ними (Чан та ін., 2006, с. 289-291). Вона охоплює взаємодії між різними соціальними суб'єктами – індивідами, соціальними групами та державними інституціями – на різних рівнях (національному або місцевому), у різних сферах (політичній, соціальній, економічній) і має різні прояви (від ставлення та сприйняття до дій і поведінки).

Її коріння вчені часто простежують ще в концепціях механічної та органічної солідарності Еміля Дюркгейма (Янмаат, 2011, с. 62). Спираючись на цю концепцію, деякі дослідники вирізняють два **виміри** соціальної згуртованості – **ідеаційний і реляційний** (Янмаат, 2011, с. 63-64; Шифер і ван дер Нолл, 2017, с. 585; Драголов та ін., 2016, с. 6-8). Ідеаційний вимір стосується спільних норм, цінностей та ідентичностей, що представляють когнітивні та афективні аспекти соціальної згуртованості. Натомість реляційний вимір стосується спостережуваних відносин і соціальних зв'язків між членами суспільства та різними групами (там само).

Коли перед ученими стоїть завдання з вимірювання та оцінювання соціальної згуртованості, вони проводять оцінювання в різних інших вимірах. Одним із широко розповсюджених підходів є оцінювання соціальної згуртованості у **горизонтальному та вертикальному вимірах**. Горизонтальний вимір стосується відносин між різними індивідами та групами у суспільстві, тоді як вертикальний вимір – зв'язків між державою та її громадянами чи громадянським суспільством (Чан та ін., 2006, с. 290; Драголов та ін., 2016, с. 6-8; Фідлер і Ролз, 2021, с. 3; Лейнінгер та ін., 2021, с. 3). Арнім Лангер та ін. (2017, с. 324) виділяють три важливі типи відносин: відносини між індивідами в одній групі; відносини між індивідами з різних груп; і відносини між індивідами і групами та державою.

Альтернативою горизонтальному та вертикальному поділу є класифікація, що ґрунтується на галузях, зокрема у **політичній та соціокультурній сферах**. Політична сфера пов'язана з вертикальною згуртованістю, а соціокультурна – з горизонтальною. Економічна сфера

рідше фігурує серед невід'ємних аспектів соціальної згуртованості. Європейський підхід зосереджується на соціальній ексклюзії, нерівностях та маргіналізації і надає економічному виміру більшого значення порівняно з північно-американським підходом, у якому акцент робиться на солідарності та зв'язках, які об'єднують людей (Лангер та ін., 2017, с. 323-324). Проте економічне становище та (не)рівність часто розглядаються радше як передумови або підстави соціальної згуртованості, а не її невід'ємні складові (Дікес і Валентова, 2013, с. 829-830; Шифер і ван дер Нолл, 2017, с. 593-594). Коли індивіди мають рівний доступ до ресурсів і повністю залучені до соціально-економічного життя, це може зміцнити їхню довіру до інших індивідів та інституцій, сприяти участі та налагодженню контактів, а також сприяти позитивному відчуттю приналежності (там само).

Це не означає, що економічним виміром можна знехтувати, а радше навпаки, бо він може бути важливим фактором, що впливає на соціальну згуртованість. Те, як врахувати цей вимір, залежить від конкретної мети того чи іншого завдання. Наприклад, якщо мета полягає в моніторингу ключового аспекту соціальної згуртованості або побудові індексу, а не у встановленні причинно-наслідкових зв'язків, можна розглядати інші пов'язані з соціальною згуртованістю індикатори, які необов'язково становлять її суть (ECLAC 2007; SeeD 2022).

Окрім того, горизонтальні та вертикальні виміри можна доповнити виміром **зосередження на спільному блазі**, наскрізному елементі, який неможливо однозначно віднести до горизонтальних чи вертикальних аспектів. Цей вимір об'єднує та доповнює обидва аспекти. Він проявляється у суспільних діях і ставленнях, які демонструють солідарність, відповідальність за інших, повагу до соціальних правил і залученість до життя громади в цілому (Драголов та ін., 2016, с. 6-8).

Більше того, соціальна згуртованість може проявлятися не тільки в **суб'єктивному сприйнятті та ставленні**, відображаючи думки людей, але й мати **об'єктивні поведінкові прояви** (Чан та ін., 2006, с. 293-298; Дікес і Валентова, 2013, с. 828-829). Лангер та ін. стверджують, що сприйняття є наслідками фактичних взаємодій, що робить поведінку радше рушієм і детермінантою соціальної згуртованості, аніж її невід'ємною частиною (2017, с. 324). Проте соціальна згуртованість охоплює не тільки емоційний і психологічні стани, але й реальні дії, що впливають зі зв'язку, довіри, співпраці та допомоги. Наприклад, високий рівень готовності до співпраці та допомоги має значення, коли він супроводжується помітною участю в соціально-політичному житті (Чан та ін., 2006, с. 290). Аналогічно, поведінка втрачає значущість без урахування сприйняття. Наприклад, незнайомі люди можуть співпрацювати та допомагати одне одному після терористичної атаки, але без спільної ідентичності це не є проявом соціальної згуртованості (Чан та ін., 2006, с. 290).

Останні концептуальні лінзи є відмінними: вони досліджують соціальну згуртованість **країни або субнаціональної спільноти**. В одних випадках ці лінзи можуть доповнювати одна одну, а в інших – послаблювати. Наприклад, коли йдеться про соціальну довіру, вона може мати форму спеціалізованої, заснованої на ідентичності, або генералізованої довіри. Спеціалізована довіра, яку ще називають «щільною» довірою, ґрунтується на близьких відносинах зі знайомими людьми або членами сім'ї в поєднанні з недовірливим ставленням до незнайомих. Ця форма довіри, як правило, переважає у суспільствах на ранніх етапах модернізації (Фідлер і Ролз, 2021, с. 8; Янмаат, 2011, с. 72). Довіра, заснована на ідентичності, базується на приналежності до групи, наприклад, етнічної, національної, релігійної чи мовної (Фідлер і Ролз, 2021, с. 8). Ці дві форми соціальної довіри часто називають внутрішньогруповою (in-group) довірою або довірою, яка зв'язує (bonding trust). Третій тип – це генералізована, зовнішньогруповою (out-group), «тонка» довіра або довіра, яка інтегрує та сполучає (bridging trust), яка охоплює ставлення до людей загалом, зокрема й до незнайомих (там само). Довіра цього типу зазвичай висока в розвинених постіндустріальних суспільствах, де зв'язки між громадянами різноманітні та базуються на взаємозалежностях (Янмаат, 2011, с. 72). Отже, якщо предметом уваги є національна згуртованість, висока згуртованість на рівні громади має не послаблювати національну згуртованість, а зміцнювати її.

Ці концептуалізації та різноманітні виміри часто взаємодоповнюються або накладаються один на одного. Наприклад, можна говорити про суб'єктивне ставлення та поведінкові аспекти щодо горизонтальної згуртованості, де соціальна довіра відповідатиме за суб'єктивне ставлення, а участь у суспільному житті – за поведінку, що демонструє їх взаємодоповнюваність. Водночас, хоча спільне благо – це окремий вимір, та він може охоплювати показники, що відображають як горизонтальні елементи (наприклад, готовність допомагати іншим), так і вертикальні аспекти (наприклад, участь у політичному житті) на національному та місцевому рівнях. Водночас, хоча різні виміри часто переплітаються, вони можуть зберігати свої унікальні елементи. Наприклад, повагу до соціальних правил категоризують як частину виміру спільного блага, оскільки вона чітко не вписується ані в горизонтальну, ні у вертикальну співпрацю.

Отже, для цілей цього дослідження ми визначаємо соціальну згуртованість як взаємопов'язаність і єдність розмаїтих соціальних суб'єктів – індивідів, соціальних груп та інституцій – на національному та місцевому рівнях, а також позитивні та гармонійні взаємодії, співпрацю та відносини між цими суб'єктами у суспільстві, що охоплює спільні норми, цінності та ідентичності.

Показники reSCORE, що вимірюють соціальну згуртованість, можуть належати до декількох із вищезгаданих вимірів і концепцій. Їх можна

по-різному класифікувати залежно від практичних потреб і результатів статистичних тестів. Центр сталого миру та демократичного розвитку SeeD запропонував вимірювати соціальну згуртованість в Україні, використовуючи наведені нижче показники, що можуть слугувати індикаторами для оцінювання вищезгаданих вимірів (Гест і Панайоту, 2021, с. 7; Панайоту, Гест, Дрига і Піссарідес 2021, с. 4):

ТАБЛИЦЯ 1. ПОКАЗНИКИ ТА ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ

Показник ³	Глосарій	Виміри				
		Ідеаційний (І) – Реляційний (Р)	Горизонтальний (Г) – Вертикальний (В)	Відданість спільному благу (СБ)	Ставлення (С) – Поведінка (П)	Рівень: Національний (Н) – Громади (ГР)
Підзвітність органів влади	Представники влади звітують про всі свої дії, і їх можна притягнути до відповідальності.	Р	В		С	Н
Співпраця в громаді	Люди відчують, що можуть розраховувати на допомогу інших членів своєї громади, а люди в їх громаді активно співпрацюють для вирішення спільних проблем.	Р	Г	СБ	С і П	ГР
Відсутність відчуття соціальної загрози ⁴	Відсутність відчуття загрози з боку людей з інших регіонів або з іншими політичними переконаннями та поглядами.	Р*	Г		С	ГР

Дивись продовження Таблиці 1 на наступній сторінці ►►

3 Дослідження SeeD про соціальну згуртованість 2021 р. на основі індексу SCORE (Гест і Панайоту, 2021, с. 7) був доповнений показником Громадянської відповідальності. Разом із Відчуттям власного впливу вони складають показник Відчуття громадянського обов'язку, збагачуючи вимір відданості респондентів спільному благу. Це доповнення особливо актуальне для країни, що знаходиться у стані війни, де значна частка єдності зумовлена спільною метою. Окрім того, в цьому звіті не розглядається показник Політичної безпеки, бо він пов'язаний переважно із цінністю свободи самовираження і вважається радше детермінантом, а не невід'ємною складовою соціальної згуртованості.

4 При розрахунку міжгрупових показників (Відсутність відчуття соціальної загрози і Соціальна близькість) деякі групи у 2021 і 2023 роках можуть відрізнятися, бо повномасштабне вторгнення Росії призвело до появи нових, релевантних для аналізу соціальної згуртованості груп. Групи, що збігаються в обох роках: люди, які проживають на непідконтрольних уряду України територіях (НПУТ) Луганської та Донецької областей станом до 24 лютого 2022 р., внутрішньо переміщені особи (ВПО) у місці проживання респондента, люди з заходу України, люди зі сходу України, люди з проєвропейськими поглядами та жителі Криму.

У 2021 р. аналіз охоплював такі додаткові групи: люди з проросійськими поглядами, військовослужбовці-учасники Антитерористичної операції (АТО) або Операції об'єднаних сил (ООС), люди, які підтримують відокремлення НПУТ і українські націоналісти. У 2023 р. додано нові групи: люди, які з 2022 року живуть в окупації, російськомовні українці, українські чоловіки, які ухиляються від призову, та українці, які виїхали з України після початку війни. Це або нові групи, які виникли після повномасштабного вторгнення, або групи, які стали більш помітними у публічному дискурсі (російськомовні українці).

У 2023 р. також вимірювалося ставлення до людей з проросійськими поглядами та людей, які співпрацюють з окупаційною владою. Проте позитивне ставлення до цих груп не вважається фактором, що сприяє згуртованості; навпаки, воно може мати протилежний ефект. Більше того, таке ставлення статистично значущо не корелює з іншими групами і не враховується в цих показниках.

►► Продовження Таблиці 1. ПОКАЗНИКИ ТА ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTI

Показник ³	Глосарій	Виміри				
		Ідеаційний (І) – Реляційний (Р)	Горизонтальний (Г) – Вертикальний (В)	Відданість спільному благу (СБ)	Ставлення (С) – Поведінка (П)	Рівень: Національний (Н) – Громади (ГР)
Плюралістична українська ідентичність	Віра, що всі, хто живе в Україні, незалежно від етнічного та культурного походження, можуть вважатися українцями і становлять невід’ємну частину українського суспільства, незважаючи на історичні розбіжності.	І			С	Н
Відчуття приналежності до своєї країни	Відчуття прив’язаності та приналежності до країни.	І			С	Н
Відчуття громадянського обов’язку	Відчуття відповідальності за майбутнє України, що звичайні люди здатні змінити стан справ у своїй спільноті, що їхні голоси мають значення, і що вони здатні розуміти політику і брати в ній участь.	І		СБ	С	
Соціальна близькість ⁵	Готовність приймати людей з інших регіонів або з іншими політичними переконаннями та поглядами серед своїх близьких друзів.	Р*	Г		С	Н
Соціальна толерантність	Рівень толерантності до маргіналізованих груп (наприклад, мусульман, євреїв, ромів), відкритість до особистого спілкування та прийняття у спільноті.	Р*	Г	СБ	С	ГР
Відчуття, що українська влада піклується	Відчуття, що влада представляє інтереси громадян, однаково дбає про всі частини України, готова вислуховувати різні точки зору та уважна до потреб звичайних людей.	Р	В	СБ	С	Н

* Показники Соціальної толерантності, Відсутності відчуття соціальної загрози і Соціальної близькості можуть вважатися реляційними, оскільки є важливими для регулювання міжгрупових стосунків, або ідеаційними, бо відображають спільну приналежність і повагу до різноманіття.

Тенденції національного рівня

Дані reSCORE свідчать про еволюцію стану соціальної згуртованості порівняно з 2021 роком. Найбільше зросли показники Відчуття, що українська влада піклується, Підзвітності органів влади, Відчуття громадянського обов'язку та Відчуття приналежності до своєї країни (див. Таблицю 2). Російське повномасштабне вторгнення суттєво зміцнило вертикальну згуртованість, бо у відповідь на спільну екзистенційну загрозу з боку Росії люди відчули єдність з державою, країною та нацією. Ця єдність ще більше посилюється колективним усвідомленням спільної мети у відповідь на повномасштабну загарбницьку війну Росії. Це явище пояснює посилення виміру спільного блага як частини соціальної згуртованості. Як наслідок, спостерігається значне зміцнення **вертикальної згуртованості, відчуття громадянського обов'язку та приналежності до своєї країни**. Водночас показники Відчуття, що українська влада піклується, та Підзвітності органів влади мають простір для вдосконалення – вони досі найнижчі серед усіх індикаторів соціальної згуртованості.

Той факт, що ці зміни виходять за рамки самої лише вертикальної згуртованості, що досі не є найвищою, і поширюються на відчуття спільного блага та відчуття приналежності – які є одними з найвищих – може означати, що вони є системними, а не просто короткочасною демонстрацією підтримки влади, т.зв. ефектом «гуртування навколо прапора» (Шатаньє 2012).

Аналізуючи значення показників Відчуття громадянського обов'язку, яке у 2023 році зросло на 1,2 порівняно з 2021 роком, варто відзначити, що найяскравіше вираженими аспектами є відчуття відповідальності за майбутнє України та ефективність виборів, як традиційного інструменту впливу на ухвалення рішень у країні (зовнішня політична ефективність). Водночас спостерігається нижчий рівень віри у здатність впливати на зміни на місцевому рівні в межах своєї громади (місцева зовнішня політична ефективність) і здатності розуміти та брати участь у політичному житті (внутрішня політична ефективність).

Такі індикатори соціальної згуртованості, як Відсутність відчуття соціальної загрози та Плюралістична українська ідентичність, майже не змінилися і залишаються на високому рівні. Стабільність плюралізму та відсутність відчуття загрози з боку різноманітних соціальних груп залишаються непохитними, незважаючи на значне переміщення, рух населення, стрес та інші виклики. Інші показники горизонтальних відносин, як-от Соціальна толерантність, Соціальна близькість та Співпраця в громаді теж змінилися мінімально і залишаються на стабільно середньому рівні, варіюючи від 5,2 до 5,7 з 10.

ТАБЛИЦЯ 2. ТЕНДЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РІВНЯ В ДИНАМІЦІ ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ: 2021 і 2023 роки, RESCORE

Показник	2021 (січень-травень)	2023 (березень-червень)	Різниця	Ідеаційний (І) – Реляційний (Р)	Горизонтальний (Г) – Вертикальний (В)	Відданість спільному благу (СБ)	Ставлення (С) – Поведінка (П)	Рівень: Національний (Н) – Громади (ГР)
Відчуття, що українська влада піклується	2,6	4,6	+2,0	Р	В	СБ	С	Н
Підзвітність органів влади	2,7	4,1	+1,4	Р	В		С	Н
Відчуття громадянського обов'язку	5,4	6,6	+1,2	І		СБ	С	
Відчуття приналежності до своєї країни	7,9	9,0	+1,1	І			С	Н
Співпраця в громаді	5,1	5,5	+0,4	Р	Г	СБ	С і П	ГР
Плюралістична українська ідентичність	7,3	7,6	+0,3	І			С	Н
Соціальна близькість з іншими групами	5,2	5,4	+0,2	Р	Г		С	Н
Соціальна толерантність	5,6	5,7	+0,1	Р	Г	СБ	С	ГР
Відсутність відчуття соціальної загрози з боку інших груп	7,2	6,9	-0,3	Р	Г		С	ГР

РИСУНОК 1. ВІДЧУТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ОБОВ'ЯЗКУ, RESCORE 2023

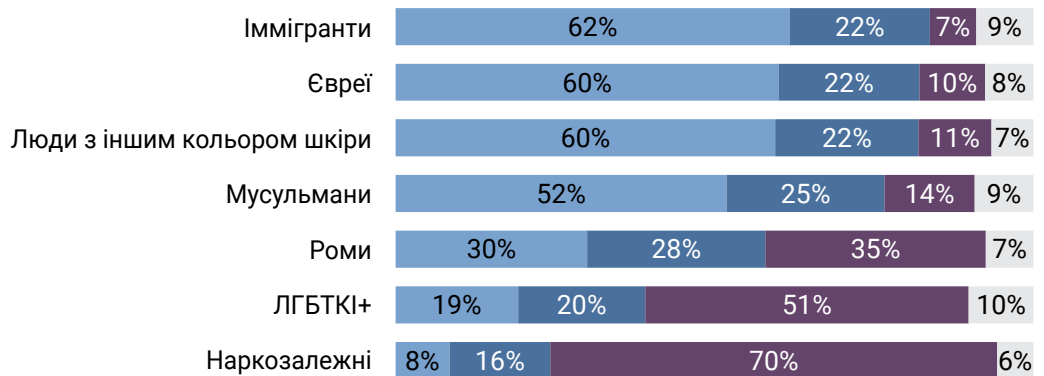

Значення показника Соціальної толерантності у 2023 році свідчить про те, що групами, яких найкраще приймають в контексті особистої взаємодії, є іммігранти, євреї, люди з іншим кольором шкіри та мусульмани (див. Рисунок 2). Хоча ромів загалом приймають у громадах, це прийняття не завжди переростає в особисту взаємодію. Крім того, менш толерантно ставляться до представників ЛГБТКІ+ спільноти та наркозалежних: більшість респондентів не хоче їх присутності у своїх громадах.

РИСУНОК 2. СОЦІАЛЬНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ, RESCORE 2023

Як ви ставитеся до перелічених груп людей?

- Я готовий(а) спілкуватися з ними особисто
- Я готовий(а) прийняти їх до спільноти, але вважаю(ла) би за краще уникати особистого спілкування
- Не хочу, щоб вони взагалі були в нашій спільноті
- Важко відповісти

У контексті міжгрупових відносин, людей з проросійськими поглядами і тих, хто співпрацює з окупаційною владою, більшість респондентів сприймає як загрозу публічному порядку у громаді та не приймає їх серед своїх друзів (див. Рисунок 3). З огляду на повномасштабну війну Росії проти України, яка становить загрозу фізичному існуванню українців та нації, таке сприйняття слід вважати цілком обґрунтованим. Позитивне ставлення до цих груп не сприяє соціальній згуртованості, а навпаки – ставить під загрозу пріоритети національної безпеки та оборони. Як наслідок, ці групи свідомо виключені з цього аналізу та із показників Соціальної близькості та Відсутності відчуття соціальної загрози.

Серед решти груп найменше приймають серед своїх друзів українських чоловіків, які ухиляються від призову на строкову військову службу, та людей, які проживають на непідконтрольних уряду України територіях (НПУТ) Донецької та Луганської станом до 24 лютого 2022 року (до російського повномасштабного вторгнення). Водночас людей, які проживають на НПУТ Донецької та Луганської станом до

РИСУНОК 3. МІЖГРУПОВІ ВІДНОСИНИ, RESCORE 2023

1 Соціальна близькість: Чи ви прийняли б членів таких груп як близьких друзів?

2 Соціальна загроза: Чи вірите ви, що збільшення кількості людей з таких груп буде дестабілізувати громадський спокій у вашому місці проживання?

24 лютого 2022 року, і людей з окупованого Криму респонденти частіше сприймають як загрозу для своїх громад. Хоча відсоток респондентів, які однозначно вважають людей з Криму загрозою (10%), менший, ніж респондентів, які загрозою вважають людей, які проживають на НПУТ Донецької та Луганської областей (19%), спостерігається істотне (на 20%) збільшення кількості респондентів, що сумніваються – частка відповідей «Можливо» зросла з 35% у 2021 році до 55% у 2023 році.

Більш негативне сприйняття людей, які живуть під російською окупацією з 2014-2015 років, порівняно з тими, хто живе в окупації з 2022 року, можна пояснити тим, що перші довше жили під російською окупацією, а, отже, сприймаються як такі, що більше залучені – добровільно чи примусово – до роботи окупаційних сил, або певною мірою нормалізують, толерують або приймають окупацію. Результати опитування, проведеного на замовлення Громадянської мережі «Опора», показали, що ці групи можуть сприйматися як такі, що потенційно підтримують Росію, або опортуністи, а не як заручники ситуації чи окупантів (Опора 2023).

Більше того, значне переміщення людей не підірвало соціальну згуртованість в Україні. Внутрішньо переміщені особи (ВПО) повсюдно приймаються, і різниця у показниках Відсутності відчуття соціальної загрози від ВПО між самими ВПО та людьми, які залишилися в місцях свого постійного проживання, зовсім невелика (7,6 і 6,9 відповідно). Водночас, ВПО більш схильні приймати інших переміщених осіб як своїх близьких друзів, ніж особи, які не виїжджали (показники Соціальної близькості до ВПО становлять відповідно 7,0 і 5,7).

Для моніторингу змін у рівнях показників соціальної згуртованості під час повномасштабної війни ми використовуємо масив даних SHARP.⁶ Важливо зазначити, що пряме порівняння даних reSCORE і SHARP є недоцільним з огляду на відмінності в методах збору даних і підходах до формування вибірки. Натомість можна відслідковувати тенденції та динаміку окремих індикаторів соціальної згуртованості, виміряних в ході дослідження SHARP (враховуючи, що в цьому дослідженні використовуються показники, які SHARP не вимірює).

Результати опитувань SHARP показують зменшення показника Відчуття, що українська влада піклується, у 2023 році порівняно з 2022 роком (див. Таблицю 3). Це свідчить про послаблення вертикальної згуртованості порівняно з попереднім роком. Незважаючи на це, результати аналізу reSCORE показують, що показник Відчуття, що українська влада піклується, залишається вищим, ніж аналогіч-

⁶ SHARP – це Комплексна оцінка стійкості населення, яка ґрунтується на дослідженні SCORE. Детальна інформація про неї наведена в розділі [Методологія](#).

ні показники до повномасштабного вторгнення, все ж вертикальна згуртованість демонструє тенденцію до послаблення. Це вказує на гостру потребу в посиленні вертикальної згуртованості. Показово, що інші індикатори соціальної згуртованості, які вимірює SHARP, вказують на відносно стабільні суспільні тенденції.

**ТАБЛИЦЯ 3. ДЕЯКІ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ:
2022 рік порівняно з 2023 роком, SHARP**

Показник	2022 (осінь)	2023 (весна)	Різниця
Відчуття, що українська влада піклується	5,8	4,5	-1,3
Відчуття громадянського обов'язку	7,6	7,3	-0,3
Відчуття приналежності до своєї країни	9,5	9,3	-0,2
Плюралістична українська ідентичність	8,2	8,2	0,0
Співпраця в громаді	5,5	5,6	0,1
Соціальна толерантність	6,9	7,2	0,3

Стабільність цих показників під час російського повномасштабного вторгнення може означати, що значне зростання показників Відчуття громадянського обов'язку та Відчуття приналежності до своєї країни у 2023 році порівняно з 2021 роком (перед вторгненням) може свідчити про стійкі та трансформаційні процеси та вказувати на глибокі системні суспільні зміни. Щоправда, підтвердження цієї гіпотези вимагатиме довгострокового, лонгітюдного спостереження для розуміння природи та сталості цих зрушень. Ця трансформація не є різкою; високий показник Відчуття приналежності до своєї країни та помірний рівень Відчуття громадянського обов'язку у 2021 році свідчать про те, що ці процеси не були раптовими і мають глибоке системне коріння.

Отже, результати аналізу показують стійкість горизонтальних відносин в Україні, а також зміцнення відчуття єдності, приналежності та спільної мети у відповідь на ескалацію Росією війни до повномасштабної (також іменується «повномасштабним вторгненням Росії в Україну»). Тим не менше, послаблення Відчуття, що українська влада піклується, у 2023 році вказує на волатильність вертикальної згуртованості. Окрім того, Відчуття громадянського обов'язку ще має потенціал до зміцнення, коли йдеться про внутрішню та місцеву зовнішню політичну ефективність. Врахування цієї динаміки має вкрай важливе значення для розробки стратегій на підтримку соціальної згуртованості в умовах актуальних викликів.

Тенденції регіонального рівня

Відчуття, що українська влада піклується та Підзвітність органів влади: Згідно з результатами опитування reSCORE, майже у всіх досліджуваних областях показники вертикальної згуртованості у 2023 році зросли порівняно з 2021 роком. Єдині два винятки – це Тернопільська та Рівненська області, де зміни показників Відчуття, що українська влада піклується, та Підзвітності органів влади суттєво не змінилися. Варто зазначити, що у 2021 році показники цих областей були значно вищі, ніж у решті вибірки, а у 2023 році залишилися на тому ж рівні. Натомість, у Херсонській і Сумській областях показники Відчуття, що українська влада піклується, були найнижчими, незважаючи на зростання у 2023 році порівняно з 2021 роком.

ТАБЛИЦЯ 4. РЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ: 2021 і 2023 роки, RESCORE

		Відчуття, що українська влада піклується	Підзвітність органів влади	Відчуття громадянського обов'язку	Соціальна толерантність	Відсутність відчуття соціальної загрози з боку інших груп	Соціальна близькість з іншими групами	Плюралістична українська ідентичність	Відчуття приналежності до своєї країни	Співпраця в громаді
Загальний показник	2021	2,6	2,7	5,4	5,6	7,2	5,2	7,3	7,9	5,1
	2023	4,6	4,1	6,6	5,7	6,9	5,4	7,6	9,0	5,5
	різниця	2,0	1,4	1,2	0,1	-0,3	0,2	0,3	1,1	0,4
Закарпатська область	2021	1,9	3,7	4,5	3,5	7,6	4,3	7,2	6,8	4,9
	2023	4,8	4,4	5,6	4,6	7,3	5,3	6,6	8,7	5,5
	різниця	2,9	0,7	1,1	1,1	-0,3	1,0	-0,6	1,9	0,6
Львівська область	2021	2,4	2,3	6,4	4,5	8,0	5,2	7,6	9,5	5,1
	2023	4,7	4,5	7,1	5,6	6,6	5,2	7,9	9,3	6,2
	різниця	2,3	2,2	0,7	1,1	-1,4	0,0	0,3	-0,2	1,1

Дивись продовження Таблиці 4 на наступній сторінці ►►

►► Продовження Таблиці 4. РЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ: 2021 і 2023 роки, RESCORE

Івано-Франківська область	2021	2,1	2,4	5,7	5,4	7,7	5,9	6,4	8,6	5,5
	2023	4,8	4,1	6,8	3,8	5,0	4,1	7,6	9,3	5,6
	різниця	2,7	1,7	1,1	-1,6	-2,7	-1,8	1,2	0,7	0,1
Чернівецька область	2021	2,9	2,6	6,2	6,0	7,7	6,0	7,3	8,2	5,4
	2023	4,6	4,2	6,7	5,6	6,3	5,4	8,0	9,4	5,7
	різниця	1,7	1,6	0,5	-0,4	-1,4	-0,6	0,7	1,2	0,3
Тернопільська область	2021	4,8	4,0	5,3	6,8	8,4	6,6	8,0	8,3	5,0
	2023	4,3	3,7	6,6	5,6	6,1	5,4	8,1	8,6	5,4
	різниця	-0,5	-0,3	1,3	-1,2	-2,3	-1,2	0,1	0,3	0,4
Хмельницька область	2021	3,5	3,2	5,4	5,0	6,6	4,9	7,0	8,0	5,6
	2023	4,1	4,2	6,4	4,9	6,8	5,2	7,1	8,5	5,0
	різниця	0,6	1,0	1,0	-0,1	0,2	0,3	0,1	0,5	-0,6
Волинська область	2021	2,8	3,0	6,2	5,0	6,7	4,8	7,4	7,3	6,1
	2023	4,8	3,9	6,5	4,5	6,4	4,4	6,7	8,7	5,2
	різниця	2,0	0,9	0,3	-0,5	-0,3	-0,4	-0,7	1,4	-0,9
Рівненська область	2021	3,8	3,8	6,4	6,1	7,2	5,8	7,5	8,7	6,5
	2023	3,8	4,0	6,8	5,5	6,5	5,0	6,6	9,2	4,9
	різниця	0,0	0,2	0,4	-0,6	-0,7	-0,8	-0,9	0,5	-1,6
Житомирська область	2021	2,9	3,0	5,9	6,2	6,6	5,8	8,0	8,0	5,4
	2023	4,2	3,5	6,4	5,7	6,6	5,8	7,4	8,7	5,0
	різниця	1,3	0,5	0,5	-0,5	0,0	0,0	-0,6	0,7	-0,4
Вінницька область	2021	2,6	2,7	5,9	6,0	7,4	5,2	8,2	7,5	5,5
	2023	4,5	3,7	7,0	6,0	7,5	5,7	7,8	9,3	5,8
	різниця	1,9	1,0	1,1	0,0	0,1	0,5	-0,4	1,8	0,3
Черкаська область	2021	2,5	2,5	5,6	6,1	7,7	4,5	8,1	8,6	5,3
	2023	4,7	3,8	7,0	6,4	7,1	5,7	8,0	9,1	5,5
	різниця	2,2	1,3	1,4	0,3	-0,6	1,2	-0,1	0,5	0,2
Полтавська область	2021	2,2	2,3	5,1	5,7	5,8	4,9	7,7	8,3	4,7
	2023	5,2	4,0	6,4	5,5	6,8	5,1	7,4	8,8	5,6
	різниця	3,0	1,7	1,3	-0,2	1,0	0,2	-0,3	0,5	0,9
Кіровоградська область	2021	2,0	2,8	4,5	6,6	7,1	4,6	7,4	6,4	5,2
	2023	5,1	3,5	5,8	7,0	7,0	6,2	7,3	8,5	6,0
	різниця	3,1	0,7	1,3	0,4	-0,1	1,6	-0,1	2,1	0,8

Дивись продовження Таблиці 4 на наступній сторінці ►►

►► Продовження Таблиці 4. РЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ: 2021 і 2023 роки, RESCORE

місто Київ	2021	3,0	2,9	6,0	6,5	7,5	5,5	7,3	7,9	4,4
	2023	5,1	4,1	6,9	6,1	7,4	5,3	7,9	9,3	5,1
	різниця	2,1	1,2	0,9	-0,4	-0,1	-0,2	0,6	1,4	0,7
Київська область	2021	3,0	2,7	6,0	5,4	7,1	5,1	6,9	7,5	4,9
	2023	5,2	4,7	6,6	5,1	7,2	4,8	7,6	8,5	5,4
	різниця	2,2	2,0	0,6	-0,3	0,1	-0,3	0,7	1,0	0,5
Чернігівська область	2021	2,2	1,6	5,1	4,6	6,5	4,1	7,5	7,9	5,1
	2023	4,3	3,8	6,8	6,1	7,7	5,8	7,0	8,6	5,7
	різниця	2,1	2,2	1,7	1,5	1,2	1,7	-0,5	0,7	0,6
Сумська область	2021	2,2	3,0	4,7	4,7	7,4	3,5	7,7	7,1	4,8
	2023	3,5	3,7	6,7	5,5	7,1	5,0	7,5	9,1	5,0
	різниця	1,3	0,7	2,0	0,8	-0,3	1,5	-0,2	2,0	0,2
Харківська область	2021	1,6	2,1	4,8	5,4	6,8	5,1	6,5	7,7	4,4
	2023	4,7	3,8	6,5	6,5	7,6	7,1	7,9	9,1	5,9
	різниця	3,1	1,7	1,7	1,1	0,8	2,0	1,4	1,4	1,5
Дніпропетровська область	2021	3,2	3,3	5,3	5,5	7,1	5,4	7,3	7,5	5,3
	2023	4,8	4,3	6,4	6,3	6,7	5,8	8,0	9,1	6,0
	різниця	1,6	1,0	1,1	0,8	-0,4	0,4	0,7	1,6	0,7
Запорізька область	2021	3,3	2,7	5,0	4,8	6,7	5,1	6,9	7,5	4,8
	2023	4,0	3,9	6,4	5,7	6,1	6,3	7,3	9,1	4,4
	різниця	0,7	1,2	1,4	0,9	-0,6	1,2	0,4	1,6	-0,4
Миколаївська область	2021	2,2	2,6	5,2	6,2	8,3	4,6	7,9	8,1	5,0
	2023	5,3	3,4	6,8	8,1	8,3	5,9	7,3	9,9	5,1
	різниця	3,1	0,8	1,6	1,9	0,0	1,3	-0,6	1,8	0,1
Херсонська область	2021	2,7	3,0	5,2	5,9	7,6	5,5	7,7	7,7	5,6
	2023	3,5	4,2	7,3	7,4	7,4	7,1	7,5	8,7	5,2
	різниця	0,8	1,2	2,1	1,5	-0,2	1,6	-0,2	1,0	-0,4
Одеська область	2021	1,6	2,1	4,9	5,6	7,1	5,5	7,5	8,1	4,8
	2023	4,4	4,5	6,6	6,6	7,3	6,0	8,4	9,1	5,4
	різниця	2,8	2,4	1,7	1,0	0,2	0,5	0,9	1,0	0,6

Примітка для виділених клітинок:

Блакитним кольором позначено вищі порівняно з рештою вибірки значення для відповідних областей у 2021 році і 2023 році або вищі значення у 2023 році порівняно з 2021 роком. Фіолетовим кольором позначено нижчі значення. Світлішим кольором позначено клітинки, де d Коена $> 0,4$, а темнішим – клітинки, де d Коена $> 0,65$. Вищі значення d Коена означають сильніші відмінності. Згідно з результатами дисперсійного аналізу (ANOVA), усі позначені кольором відмінності статистично значущі ($p < 0,05$).

Відчуття громадянського обов'язку: У 2023 році всі області, крім Волинської, демонструють статистично значуще ($p < 0,05$) зростання показника Відчуття громадянського обов'язку порівняно з 2021 роком. Найбільше зростання зафіксовано у звільнених або прифронтових областях, зокрема Херсонській (+2,1), Сумській (+2,0), Чернігівській (+1,7), Харківській (+1,7), Одеській (+1,7) і Миколаївській (+1,6).

Соціальна толерантність: Хоча загальнонаціональний показник Соціальної толерантності порівняно з 2021 роком змінився незначно, на регіональному рівні спостерігаються певні відмінності. У деяких областях рівень толерантності порівняно з 2021 роком зріс або змінився статистично незначуще, але в **Івано-Франківській**⁷ (-1,6) і Тернопільській (-1,2) областях він значно нижчий, ніж у 2021 році. Водночас, **Івано-Франківська** (3,8 порівняно з 5,7), Волинська (4,5 порівняно з 5,7) і Закарпатська (4,6 порівняно з 5,7) області у 2023 році демонструють найнижчі порівняно з іншими областями показники.

І навпаки, у прифронтових **Херсонській і Миколаївській областях** показники Соціальної толерантності вищі порівняно з їх значеннями у 2021 році та показниками інших областей у 2023 році.

Відсутність відчуття соціальної загрози: Загальнонаціональний показник Відсутності відчуття соціальної загрози у 2023 році порівняно з 2021 роком змінився незначно, але на регіональному рівні спостерігаються деякі відмінності. Показник Відсутності відчуття соціальної загрози суттєво знизився на заході України, зокрема у Львівській, Чернівецькій, Тернопільській та **Івано-Франківській** областях, де ставлення до різних груп, у тому числі із західних і східних областей України, людей з проєвропейськими поглядами та людей з Криму, погіршилося. В **Івано-Франківській** області також спостерігається один із найнижчих у 2023 році показників Відсутності відчуття соціальної загрози (5,0) з боку 9 з 11 груп, які використовуються в аналізі reSCORE для вимірювання цього показника.

І навпаки, у Чернігівській і Полтавській областях у 2023 році зафіксовано вищі порівняно з 2021 роком показники. На тлі інших областей у 2023 році особливо вирізняється Миколаївська з найвищим показником.

Соціальна близькість: У 2023 році в **Івано-Франківській області** зафіксовано найнижчий серед усіх областей показник Соціальної близькості, який водночас значно знизився порівняно з 2021 роком. Особливо відчутно погіршилося ставлення до людей зі сходу України, людей з проєвропейськими поглядами та людей з Криму.

⁷ Жирним шрифтом виділені назви областей, у яких аналізований показник був вищий, ніж у 2021 році, а також порівняно з показниками інших областей у 2023 році. d Коена > 0,40.

Найнижчий показник Соціальної близькості у 2023 році зафіксовано стосовно російськомовних українців. Натомість, у **Херсонській і Харківській областях** у 2023 році ці показники вищі порівняно з їхніми значеннями у 2021 році та показниками інших областей у 2023 році.

Плюралістична українська ідентичність: У 2023 році показник Плюралістичної української ідентичності значно збільшився порівняно з 2021 роком в Івано-Франківській, Харківській та Одеській областях. Натомість у **Закарпатській і Рівненській областях** він не тільки нижчий, ніж в інших, але й скоротився порівняно з 2021 роком.

Відчуття приналежності до своєї країни: Найбільше зміцнення Відчуття приналежності до своєї країни спостерігається в Закарпатській, Вінницькій, Кіровоградській, Сумській і Миколаївській областях.

Співпраця в громаді: Порівняно з 2021 роком показник Співпраці в громаді зріс у Львівській і Харківській областях, а в Рівненській – знизився.

Загальні закономірності та спостереження: У контексті соціальної згуртованості Івано-Франківській області притаманні слабші міжгрупові відносини, про що свідчать значно нижчі показники порівняно з їхніми значеннями у 2021 році та показниками інших областей у 2023 році. Ця тенденція спостерігається серед різних показників, зокрема Соціальної толерантності, Відсутності відчуття соціальної загрози та Соціальної близькості. І навпаки, у Херсонській, Миколаївській і Харківській областях, що знаходяться поблизу лінії фронту, у 2023 році спостерігаються вищі рівні Соціальної толерантності, Відсутності відчуття соціальної загрози та Соціальної близькості порівняно з 2021 роком та іншими областями у 2023 році. Окрім того, у них зафіксовано найбільше зростання показника Відчуття громадянського обов'язку. Водночас регіональні відмінності за іншими показниками або менш виражені, або не демонструють інших тенденцій і закономірностей.

У наступному розділі цього дослідження ми заглибимося у взаємозв'язки між цими показниками соціальної згуртованості та їх потенційними рушійними силами та наслідками.

Пояснення тенденцій

У цьому розділі ми використовуємо кореляції панельних даних для пояснення змін у показниках соціальної згуртованості.⁸ Панельна вибірка дозволяє нам відстежити зміни показників у часі, зосередивши увагу на тих самих респондентах і їхніх відповідях на аналогічні питання у 2021 і 2023 роках. Як наслідок, наш аналіз виходить за межі простого дослідження зв'язків між індикаторами в одному році, забезпечуючи детальне розуміння динаміки шляхом вивчення змін протягом 2021-2023 років.⁹ У таблиці нижче представлено стислі пояснення, які допоможуть краще зрозуміти тенденції.

ТАБЛИЦЯ 5. ВИЯВЛЕННЯ ЗМІН ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ, ПАНЕЛЬНА ВИБІРКА

Показник зміни соціальної згуртованості на основі панельної вибірки (167 респондентів) ¹⁰	Зміна загальнонаціонального показника (випадкові вибірки, 2023 мінус 2021)	Кореляції з іншими показниками з двох часових точок і відповідні значення коефіцієнта кореляції Пірсона r , які можуть допомогти пояснити зміну
Зростання показника Відчуття, що українська влада піклується	+2,0	<p>...пов'язане зі зростанням показника Особистої безпеки ($r=0,44$), що підтверджує гіпотезу про те, що безпека є важливим очікуванням суспільства від держави (Лоеве, Зінтль і Гудрет, 2021, с. 6).</p> <p>Спостерігається також зростання показника Довіри до центральних органів влади (президента, уряду, парламенту, судів) ($r=0,34$).</p> <p>Окрім того, покращилося Надання послуг ($r=0,32$), що узгоджується з гіпотезою ефективності влади, згідно з якою громадяни вважають, що важливим обов'язком держави є надання якісних державних послуг (Клутье та ін. 2021, с. 28; Лоеве, Зінтль і Гудрет, 2021, с. 6).</p> <p>Зафіксовано також зменшення показника Сприйняття корупції ($r=-0,33$) і зростання показника Підзвітності органів влади. Це підтверджує гіпотезу інклюзивності або політичної ефективності, згідно з якою суспільний договір має приносити користь широким верствам населення, а не лише обраним індивідам (Клутье та ін., 2021, с. 28; Мішлер і Роуз, 2001, с. 310).</p>

Дивись продовження Таблиці 5 на наступній сторінці ►►

8 Демографічна структура панельної вибірки наведена в розділі [Методологія](#).

9 Однак необхідно визнати, що ці кореляції не забезпечують розуміння причинно-наслідкових зв'язків і їх напрямків. Вони не пояснюють, чи показники соціальної згуртованості є чинниками чи наслідками інших пояснювальних індикаторів, наведених у правій колонці. Це обмеження підкреслює необхідність обережного тлумачення причинно-наслідкового зв'язку на основі лише кореляційного аналізу. У другій частині цього дослідження за допомогою складніших аналітичних інструментів досліджуються різноманітні зв'язки з метою виявлення певної динаміки та перевірки деяких гіпотез щодо рушійних сил соціальної згуртованості.

10 У цьому аналізі ми зосереджуємо увагу на кореляціях, що є більшими, ніж 0.30, або меншими, ніж -0.30. Як наслідок, у таблиці не представлено показники з меншою кореляцією.

►► Продовження Таблиці 5. ВИЯВЛЕННЯ ЗМІН ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ, ПАНЕЛЬНА ВИБІРКА

Показник зміни соціальної згуртованості на основі панельної вибірки (167 респондентів) ¹⁰	Зміна загальнонаціонального показника (випадкові вибірки, 2023 мінус 2021)	Кореляції з іншими показниками з двох часових точок і відповідні значення коефіцієнта кореляції Пірсона r, які можуть допомогти пояснити зміну
Зростання показника Підзвітності органів влади	+1,4	<p>...пов'язане зі зростанням показника Особистої безпеки ($r=0,30$), Довіри до центральних органів влади ($r=0,38$) і скороченням показника Сприйняття корупції ($r=-0,28$).</p> <p>Це віддзеркалює високу кореляцію між показниками Підзвітності органів влади та Відчуття, що українська влада піклується.</p>
<p>Зменшення показника Соціальної близькості з різними групами (людьми, які проживають на НПУТ, ВПО, людьми з заходу України, людьми зі сходу України, людьми з проєвропейськими поглядами, людьми з Криму) у 2023 році порівняно з 2021 роком</p>	Н/Д	<p>...пов'язане зі зменшенням показника Готовності до діалогу з такими групами: людьми, які проживають на НПУТ ($r=0,48$), ВПО ($r=0,47$), людьми з заходу України ($r=0,39$), людьми зі сходу України ($r=0,48$), людьми з проєвропейськими поглядами ($r=0,47$) і людьми з Криму ($r=0,51$). Отже, готовність приймати людей із цих груп як своїх близьких друзів пов'язана з упевненістю в тому, що ці групи готові прислуховуватись до аргументів, обговорювати їх, і що участь у діалозі з ними принесе взаємну вигоду.</p> <p>Хоча зміна загальнонаціонального показника Соціальної близькості є незначною, ці спостереження можуть бути доречними для регіонів, у яких спостерігається значне зменшення показника Соціальної близькості</p>

Методологія

Індекс reSCORE для України у 2023 році базується на даних кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраних у період з 26 березня по 12 червня 2023 року. Дані 5914 респондентів є репрезентативними для всіх територій, які станом на час проведення опитування були підконтрольні Уряду України, окрім тимчасово окупованих територій Луганської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей, а також Автономної Республіки Крим. Додатковим компонентом reSCORE 2023 р. є окрема панельна вибірка із 167 респондентів, опитаних у рамках дослідження SCORE 2021 р.

Індекс SCORE для України у 2021 році базувався на даних кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраних у період з січня по травень 2021 року. Дані 12482 респондентів були репрезентативними для всіх територій, які станом на час проведення опитування були підконтрольні Уряду України, зокрема частин Луганської та Донецької областей.

Комплексна оцінка стійкості населення, яка ґрунтується на дослідженні SCORE (SCORE-inspired Holistic Assessment of Resilience of Population – SHARP) – інструмент опитування, що фінансується Фондом «Партнерство за сильну Україну» (Partnership Fund for a Resilient Ukraine – PFRU) і реалізується у партнерстві з Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD), програмою USAID «Демократичне врядування у східній Україні» (Democratic Governance East – DG East), програмою USAID «Трансформація комунікацій» (Transformation Communications Activity – TCA) та Програмою розвитку ООН (ПРООН). Дослідження SHARP і представлені тут дані базуються на кількісному аналізі опитування загальнонаціональної випадкової вибірки, що проводилося у два етапи: Хвиля 1 – з 23 вересня по 5 жовтня 2022 року (N = 4327) і Хвиля 2 – з 27 червня по 20 серпня 2023 року (N = 4995). Дані для обох хвиль дослідження було зібрано методом структурованого кількісного телефонного опитування (CATI – Computer Assisted Telephone Interviewing).

Для виявлення статистичної значущості відмінностей у показниках соціальної згуртованості у часі, а також між кожною областю та рештою вибірки застосовувався дисперсійний аналіз (ANOVA). Відмінності представлені у звіті, якщо вони є значущими (при $p < 0,05$) і $F > 20$ або якщо розмір ефекту за d Коена між двома групами перевищує 0,40. Значущі відмінності вважаються «малими», якщо розмір ефекту за d Коена знаходиться в межах від 0,20 і 0,40, «середніми», якщо d Коена знаходиться в межах від 0,40 і 0,80, і «великими», якщо d Коена перевищує 0,80.

ТАБЛИЦЯ 6: ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ВИБІРКИ

		Панельна вибірка reSCORE, 2021-2023	Основна вибірка reSCORE 2023
Розмір вибірки		167	5914
Стать	Чоловіки	37%	47%
	Жінки	63%	53%
Вік	18-35	17%	29%
	36-59	49%	43%
	60+	34%	28%
Переміщення	Внутрішньо переміщені особи	10%	5%
	Особи, які повернулись	10%	8%
	Особи, які не виїжджали	80%	87%
Місто	Село	27%	35%
	Місто	73%	65%
Дохід	Не вистачає грошей на їжу	8%	7%
	Вистачає грошей на їжу, але не на одяг	43%	32%
	Вистачає грошей на одяг, але не на коштовні речі	38%	45%
	Достатня кількість грошей на коштовні речі	11%	16%
Освіта	Primary	2%	1%
	Початкова	16%	18%
	Загальна середня	43%	44%
	Середня спеціальна	39%	37%
Зайнятість	Працюючі	50%	51%
	Займаються домашнім господарством або перебувають у відпустці для догляду за дитиною	12%	8%
	Пенсіонери	31%	26%
	Студенти	0%	5%
	Безробітні	8%	11%
Макрорегіон	Північний	29%	23%
	Західний	16%	37%
	Центральний	22%	17%
	Південно-східний	33%	22%

Як тлумачити результати reSCORE

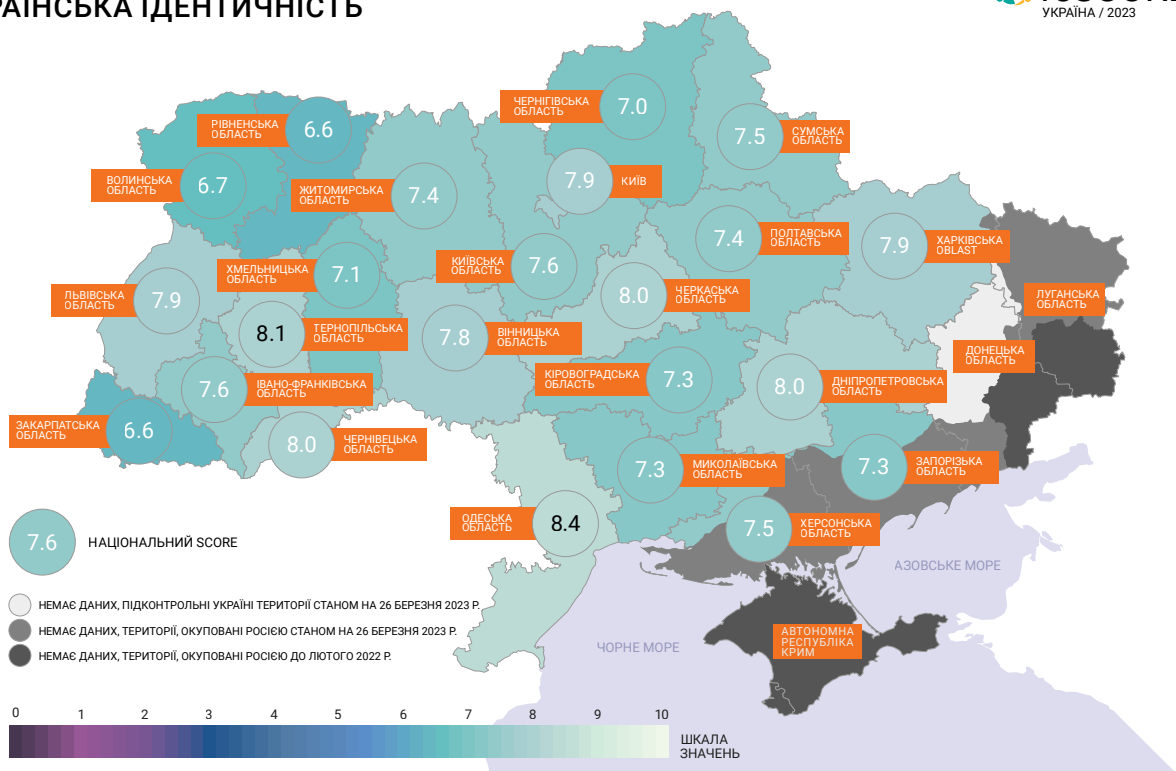
У рамках аналізу reSCORE рівні соціальних явищ вимірюються за допомогою показників, що базуються на запитаннях з опитування reSCORE. Використання кількох запитань для створення одного показника дозволяє достовірно виміряти певне явище з різних точок зору. Розраховані для кожного показника значення варіюють від 0 до 10, де 0 означає, що явище взагалі не спостерігається в досліджуваному індивідуальному, місцевому або суспільному контексті, а 10 – що воно спостерігається чітко й повсюдно. На теплових картах, таких як наведена тут, представлено значення цього показника для кожної області з нашої вибірки.

Наприклад, показаний тут індикатор Плюралістичної української ідентичності вимірюється за допомогою двох запитань за шкалою від 0 («Повністю не згоден(а)») до 3 («Повністю згоден(а)»).

- 1 Я переконаний(а), що всі люди, що живуть в Україні, можуть бути українцями незалежно від їх етнічного походження або релігії.
- 2 Я переконаний(а), що в Україні ми завжди були і будемо одним народом, незважаючи на всі війни, конфлікти та історичні суперечності.

Відповіді на ці питання сумуються і перераховуються у представлені на карті нижче бали від 0 до 10 за наступною формулою: $(Q1+Q2) * (10 / 6)$.

МАПА. ПЛЮРАЛІСТИЧНА УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Про reSCORE для України

Індекс reSCORE для України – це спільна ініціатива, яку фінансує USAID та ПРООН і впроваджує Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) – це інструмент щорічного оцінювання стійкості суспільства та відновлення країни, що має забезпечити надійну доказову базу для розроблення політики та програм національних, регіональних та міжнародних партнерів. Як і його попередники, індекси SCORE для України 2018-2021 рр., він покликаний знайти шляхи до змістовних змін і задовольнити складні потреби у зміцненні індивідуальних і колективних механізмів подолання труднощій та сприяння демократичній, справедливій, інклюзивній і згуртованій Україні.

Про партнерів

Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) співпрацює з міжнародними організаціями з питань розвитку, урядами та лідерами громадянського суспільства для розробки та впровадження науково обґрунтованих, орієнтованих на людей стратегій для розвитку суспільств на засадах миру, інклюзивності та стійкості. Працюючи в Європі, на Близькому Сході, в Африці та Азії, SeeD надає політичні рекомендації щодо соціальних перетворень, які базуються на стратегіях залучення громадян та емпіричному вивченні поведінки окремих осіб, груп і спільнот. Підхід SeeD зосереджений на з'ясуванні першопричин соціальних проблем шляхом розробки та емпіричної перевірки науково обґрунтованої теорії змін.

Програма «Демократичне врядування у Східній Україні (DG East) – це восьмирічна програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). DG East співпрацює з громадянським суспільством, органами місцевої влади та незалежними медіа у східній і південній Україні для зміцнення зв'язку та довіри між громадянами та владою. Загальними цілями DG East є 1) підвищення рівня сприйняття спільної громадянської культури на основі спільних цінностей і порозуміння; та 2) сприяння участі громадян з метою покращення процесів урядування, реформ в Україні та надання допомоги у вирішенні проблем громад. Програма орієнтована на реагування на нагальні потреби, пов'язані з війною, заохочує належне врядування та зміцнює інклюзивну громадянську ідентичність.

Програма «Трансформація комунікацій» USAID (Transformation Communications Activity – TCA) – це шестирічна програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), що спрямована на зміцнення української демократії шляхом комплексних досліджень, інноваційних комунікаційних ініціатив та створення соціально значущого контенту.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) підтримує стратегічні ініціативи, спрямовані на розвиток потенціалу, аби сприяти всебічному зростанню і сталому людському розвитку. Завдяки партнерству з національними, обласними та місцевими органами влади, громадянським суспільством і приватним сектором, ПРООН прагне підтримати Україну на шляху до подолання бідності, розвитку людського потенціалу, досягнення справедливих результатів, захисту довкілля і просування демократичного врядування.

Бібліографія

Шатанье, Дж. Тайсон. 2012. «Вплив довіри до уряду на гуртування «навколо прапора» [The Effect of Trust in Government on Rallies 'Round the Flag]. *Журнал досліджень миру [Journal of Peace Research]* 49, № 5: с. 631-645. <https://doi.org/10.1177/0022343312440808>.

Католицька служба допомоги (CRS) та Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD). 2022. «Інструментарій та програмний посібник з оцінки соціальної згуртованості та стійкості» [Social Cohesion and Resilience Assessment Toolkit and Program Guide]. https://reliefweb.int/report/bangladesh/social-cohesion-and-resilience-assessment-toolkit-and-program-guide?gad_source=1&gclid=CjwKCAiAhJWsBhAaEiwAmrNyq6lvDYGbqOBqo7kbl4_TolyqSjte9jtzJ4l-JDQ211i8QEd_VBf-JRoCHA0QAvD_BwE.

Чан, Джозеф, Хо-Понг То та Елейн Чан. 2006. «Переосмислення соціальної згуртованості: розробка визначення та аналітичної концепції для емпіричних досліджень» [Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research]. *Дослідження соціальних показників [Social Indicators Research]* 75, № 2: с. 273-302. <https://doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1>.

Клутьє, Матьє, Бернард Гарборн, Дебора Іссер, Індхіра Сантос та Майкл Уоттс. 2021. «Соціальні контракти для розвитку: переговори, утримання та соціальна інтеграція в країнах Африки на південь від Сахари» [Social Contracts for Development: Bargaining, Contention, and Social Inclusion in Sub-Saharan Africa]. Африканський форум розвитку та Група Світового банку.

Дікес, Пол та Марі Валентова. 2013. «Побудова, валідація та застосування вимірювання соціальної згуртованості в 47 європейських країнах та регіонах» [Construction, Validation and Application of the Measurement of Social Cohesion in 47 European Countries and Regions]. *Дослідження соціальних показників [Social Indicators Research]* 113: с. 827-846. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0116-7>.

Драголов, Георгій, Жофія С. Ігнач, Ян Лоренц, Ян Делхей, Клаус Бьонке та Кай Унзікер. 2016. «Соціальна згуртованість у західному світі: що тримає суспільства разом: Висновки з радару соціальної згуртованості» [Social Cohesion in the Western World What Holds Societies Together: Insights from the Social Cohesion Radar]. Звіти Springer про дослідження добробуту та якості життя.

Фідлер, Шарлотта та Крістофер Ролз. 2021. «Соціальна згуртованість після збройного конфлікту: Огляд літератури» [Social Cohesion After Armed Conflict: A Literature Review]. Аналітична записка, № 7/2021, Німецький інститут політики розвитку (DIE), Бонн. <https://doi.org/10.23661/dp7.2021.v1.1>.

Ґест, Александр та Орестіс Панайоту. 2021. «Соціальна згуртованість в Україні. Частина I: Визначення та вимірювання соціальної згуртованості за допомогою Індексу соціальної згуртованості та примирення (SCORE)». Центр сталого миру та демократичного розвитку (Seed). https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_SCOREUkr21_Social_Cohesion_Volume1-UKR_ED_NN.pdf.

Янмаат, Я. Ґ. (2011). Соціальна згуртованість як явище з реального життя: оцінка пояснювального потенціалу універсалістського та партикуляристського підходів [Social cohesion as a real-life phenomenon: Assessing the explanatory power of the universalist and particularist perspectives]. *Дослідження соціальних показників [Social Indicators Research]*, №100(1), с. 61-83.

Лангер, Арнім, Френсіс Стюарт, Крістіен Смедтс та Лейла Демарест. 2017. Концептуалізація та вимірювання соціальної згуртованості в Африці: На шляху до індексу, заснованого на сприйняттях» [Conceptualising and Measuring Social Cohesion in Africa: Towards a Perceptions-Based Index]. *Дослідження соціальних показників [Social Indicators Research]* №131, с. 321-343. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1250-4>.

Лейнінгер, Джулія, Франческо Бурчі, Шарлотта Фідлер, Каріна Мрос, Даніель Новак, Армін фон Шиллер, Крістоф Зоммер, Крістоф Струпат та Себастьян Зія. 2021. «Соціальна згуртованість: нове визначення та пропозиція щодо її вимірювання в Африці» [Social Cohesion A New Definition and a Proposal for its Measurement in Africa]. Аналітична записка, №. 31/2021, Німецький інститут політики розвитку (DIE), Бонн.

Лоеве, Маркус, Тіна Зінтль та Аннабель Гудрет. 2021. «Суспільний договір як інструмент аналізу: вступ до спеціального випуску про формування еволюції нових соціальних контрактів у країнах Близького Сходу та Північної Африки» [The Social Contract as a Tool of Analysis: Introduction to the Special Issue on Framing the Evolution of

New Social Contracts in Middle Eastern and North African Countries]. *Світовий розвиток [World Development]* № 145. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.104982>.

Мініч, Руслан та Павло Середа. 2023. «Комплексна оцінка стійкості населення, яка ґрунтується на дослідженні SCORE (SHARP): оцінка соціальної згуртованості, стійкості та потреб людей в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення - хвиля 1 (2022)» [SCORE-Inspired Holistic Assessment of Resilience of Population (SHARP): Assessing Social Cohesion, Resistance, and People's Needs in Ukraine Amid Russian Full-Scale Invasion – Wave 1 (2022)]. Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD). https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_UKR_SHARP_WAVE_1_17May23.pdf.

Мішлер, Вільям та Річард Роуз. 2001. «Політична підтримка неповних демократій: Реалістичні та ідеалістичні теорії та заходи» [Political Support for Incomplete Democracies: Realist vs. Idealist Theories and Measures]. *Міжнародний огляд політичної науки [International Political Science Review]* № 22(4): с. 303-320. <https://doi.org/10.1177/0192512101022004002>.

Панайоту, Орестіс, Александр Гест, Андрій Дрига та Христофорос Пісарідес. 2021. «Соціальна згуртованість в Україні. Частина II: На шляху до толерантного, згуртованого та інклюзивного суспільства» [Social Cohesion in Ukraine. Part II: Towards a Tolerant, Cohesive and Inclusive Society]. Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD). https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/REP_DGEUkr21_SocCoh_II_v17.pdf.

Президент України. 2021 р. Указ №479/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року. 27 вересня 2021 р. <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>.

Шифер, Девід та Джоланда ван дер Нолл. 2017. «Основи соціальної згуртованості: Огляд літератури» [The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review]. *Дослідження соціальних показників [Social Indicators Research]* №132(2): с. 579–603. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>.

Організація Об'єднаних Націй. 2023. «Оцінка впливу війни на людей». Спільна ініціатива під керівництвом ПРООН зі звітом, розробленим ІМПАКТ та Центром сталого миру та демократичного розвитку. <https://www.undp.org/ukraine/publications/human-impact-assessment>.

Програма USAID «Демократичне врядування у східній Україні» (DGE). 2023. «План переходу від гуманітарної та надзвичайної допомоги до розвитку» [Humanitarian and Emergency Relief to Development Transition Plan].

Вільяторо, Пабло. 2007. «Система показників для моніторингу соціальної згуртованості в Латинській Америці» [A System of Indicators for Monitoring Social Cohesion in Latin America]. Економічна комісія для Латинської Америки та Карибського басейну (ECLAC).

